

TUVA DESTANLARINDA KULLANILIP TUVACA SÖZLÜKLERDE BULUNMAYAN SÖZCÜKLER

WORDS USED IN TUVAN EPICS BUT DO NOT EXIST IN TUVAN DICTIONARIES

Emin Erdem ÖZBEK*

ÖZ: Güney Sibirya Türk topluluklarından biri olan Tuvaların zengin bir sözlü geleneği vardır. Tuvalar, 1930'dan itibaren kendi dillerini yazı dili olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu çalışmada, Tuva destanlarında kullanılmış olan, ancak Tuva yazı dilini temsil eden sözlüklerde yer almayan sözcükler ele alınmıştır. Böylece, sözlüklerde bulunmayan bu sözcükleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca, Tuva yazı dilinin halk edebiyatı ürünleri ile ilişkisi üzerinde de durulmuştur. Makalenin giriş bölümünde Tuva destanları ve bu konudaki yayımlar hakkında genel bir bilgi verilmiş ve incelemenin yöntemi açıklanmıştır. Ardından, bu sözlü gelenek ürünlerinin söz varlığı ile yazı dili arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Son olarak, destanlardan tespit edilen bu sözlerin genel bir değerlendirilmesi yapılmış ve bu sözler alfabetik olarak sıralanarak açıklanmıştır.

İnceleme, destan metinlerindeki söz varlığı ile yazı dili sözlüklerinin karşılaştırılması suretiyle yapılmıştır. Tuva yazı dili ile halk edebiyatı ürünlerinin söz varlığı arasında yakın bir ilişki vardır. Sözlü edebiyat ürünleri, yazı dilinin oluşum sürecinde önemli birer kaynak olarak kullanılmıştır. Bu nedenle bu ikisi arasındaki ilişki incelemeye değer görülmüştür. İnceleme neticesinde, sözlüklerde bulunmadığını tespit ettiğimiz bu sözlerin önemli bir kısmının Tuva-Moğol dil ilişkilerine dayandığı görülmüştür. Sözcüklerin bir kısmı da lehçeler arası ödünçleme ürünüdür. Sözlü gelenek içerisinde aktarılan bu metinlerin doğasına bağlı olarak, arkaikleşme de diğer bir önemli sebeptir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, Tuva destanları, söz varlığı, sözlü gelenek, yazı dili.

ABSTRACT: *Tuvans, one of the Turkic communities of the southern Siberia, have a rich oral tradition. Tuvan people started to use their own language as a written language in 1930. In this study, the words that are used in Tuvan epics but do not exist in dictionaries which represent the vocabulary of Tuvan written language have been analysed. Thereby, it is aimed to reveal these words which can not be found in dictionaries. In addition, the relationship between Tuvan folk literature and written language is also elaborated. In the introduction of the study, a general information about Tuvan epics and relevant publications is given and method of the study is explained. Then, the relationship between vocabulary of these oral narratives and written language is mentioned. Finally, the words from epics are overviewed and then they are explained in alphabetical order.*

The analysis has been made by comparing the vocabulary in the epics with the written language dictionaries. There is a close relationship between the Tuvan written language and the vocabulary of folk literature. Oral literature has been used as an important resource in the formation process of written language. Therefore, the relationship between the two is deemed worthy of examination. As a result of the examination, it is seen that a significant part of those

* Dr. - MEB Balıkesir İl Millî Eğitim Müdürlüğü/Balıkesir - erdemozbek@hotmail.com.tr

words which could not be found in dictionaries are based on Tuva-Mongol language contacts. And some of the words are based on borrowings from other Turkic dialects. Depending on the nature of these texts conveyed in the oral tradition, archaicism is another fundamental reason for not existing in dictionaries.

Keywords: *Tuvan Language, Tuvan epics, vocabulary, oral tradition, written language.*

1. Giriş

Tuva Türklerinin zengin bir sözlü geleneği vardır ve bu gelenek içerisinde destanlar önemli bir yer tutar. Tuvalar arasında destan ve masal türünden eserler için 'tool (< Mo. *tuuli*)', kahramanlık destanları için ayrıca 'maadırlıg tool', 'maadırlıg epos' terimleri kullanılmaktadır (Ergun ve Aça, 2004: 25). Bu eserlerin anlatıcılarına da 'toolçu' adı verilmektedir. 'Toolçu'lar, toplumda önemli yerleri olan, saygı duyulan kişiler olmuşlardır. Destan anlatıcıları da, diğer Güney Sibiry Türk topluluklarında olduğu gibi, anlattıkları metinlere karşı büyük bir saygı duymuşlar, bunları âdeta ilahi bir metin gibi algılamışlardır (Ergun ve Aça, 2004: 73). Kimi anlatıcılar, sanat derecesi daha üstün eserler icra ederek toplumda ün yapmışlardır.

Tuvalarda destan anlatımı pek çok toplumsal olayda kendine yer bulmuştur. Destancılar, günlük çalışmaların sonunda çadırlarda, av sırasındaki dinlenmelerde, dünyaya gelen çocuk için düzenlenen toylarda, yeni yıl bayramlarında ve cenaze törenlerinde kahramanlık destanları anlatmışlardır (Ergun ve Aça, 2004: 74). Destan anlatımı, sadece eğlendiren, hoşça vakit geçirten, dinlendiren, estetik ihtiyaçları karşılayan bir sosyal aktivite değil, aynı zamanda toplumun kutsallarına, inanç dünyalarına hitap eden törensel/ayinsel bir eylem olarak kendini göstermiş ve bu eylem, inanç dünyası ve kutsallardan kaynaklanan kurallarla kuşatılmıştır (Aça, 2007: 21). Bu bilgiler, destan anlatımı ve etrafında oluşan geleneğin, toplum hayatında pek çok açıdan önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Daha pek çok önemli özelliği barındıran bu anlatılar, dil bakımından da ayrı bir önem taşır. Yazı diline geçişleri yakın bir tarihe dayanan Tuvalar gibi toplumlar açısından sözlü anlatılar, en önemli dil yadigârlarıdır. Tuva Türkleri, 1930 yılında Latin harflerine dayalı bir alfabe ile yazı diline geçmişlerdir. Öncesinde resmi belgelerde Moğolca ve Rusça, edebi dil içinse sadece Moğolca'yı kullanmışlardır (Somuncuoğlu, 2002: 281; Arıkoğlu, 2002: 298). Latin harfli alfabeden sonra, 1941 yılında Kiril harflerine geçmişlerdir. 1941-1944 yılları arasında her iki alfabenin de kullanıldığı bir geçiş dönemi yaşanmıştır (Koçoğlu, 2008: 444).

Alfabe girişimlerinden sonra Tuva'da kültür hareketlerinde bir ivme görülür. Özellikle, kahramanlık destanlarının önemli bir yer tuttuğu sözlü gelenek ürünlerinin derlenip kayıt altına alınmasına büyük bir önem verilmiştir. 1945 yılında Tıva'nın Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları

Enstitüsü'nün (Tıvanın dil, literatür bolgaş töögünün ertem-şinçilel institudu-TDLTEŞİ) kurulmasıyla birlikte önemli çalışmalar yapılmıştır. 1947 yılında 'Tıva Ulustun Tooldarı' adıyla, Tuva destan ve masallarının yayımını seri hâlinde sürdüren çalışmanın ilki yayımlanmıştır. Bu arada O. Ç. Çançı-Höö (1895-1962), T. H. Baazañay (1890-1951), O. N. Mañnay (1892-1968) gibi en ünlü destan anlatıcılarının eserlerini içeren özel basımlar yapılmıştır. Bu şekilde 1990 yılına kadar pek çok önemli çalışma ortaya konmuştur. 1990'dan sonra yeni yayımlar, eskilerinin de tekrar gözden geçirilip düzenlenmesiyle daha etkili olarak sürdürülmüştür. 1990 yılında 'Tıva Maadırlıg Tooldar' adıyla Tuva destanları tekrar yayımlanmaya başlamış, bu kapsamda 1996 yılına kadar beş eser verilmiştir. Tuva destanları üzerine önemli çalışmaları bulunan S. M. Orusool tarafından, bu serinin ön sözünde; daha önceki dönemlerde yayımlanan eserlerdeki metinlerde dönemin anlayışına uygun olarak değişiklikler yapıldığı, hazırlamış oldukları yeni yayınlardaki metinlerin, arşivlerdeki orijinallerinden alındığı ve üzerlerinde hiçbir değişiklik yapılmadığı dile getirilmiştir (Orusool, 1990: 12).

Bu incelemedeki malzeme için Tuva'da 1990 yılı sonrasında yayımlanan eserlerden yararlanılmıştır. Bu eserler, yayımlanma sırasıyla şöyledir: Tıva Maadırlıg Tooldar (1990), Alday-Buuçu (1993), Dalay-Baybın Haan (1994), Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley (1995), Arı-Haan (1996). Ayrıca, 'Pamyatniki Folkloru Naradov Sibiri i Dal'nego Vostoka, Tuvinskie Gereoiçeskie Skazaniya' (Ed. V. M. Gatsak vd.) adlı, Rusya'da Sibirya halklarının halk edebiyatı örneklerini yayımlayan serinin Tuva destanlarına ayrılan cildinde yer alan 'Hunan-Kara' ve 'Boktug-Kiriş, Bora-Şeeley' destanları da incelemeye dâhil edilmiştir. Çalışmamızın ana materyalini, bu eserlerde yer alan notlarda artık Tuva Türkçesinde kullanılmayan yahut eskimiş olduğu belirtilen sözler oluşturmuştur. Bunun yanında 'Tuva Destanlarının Söz Varlığı' (Özbek, 2016) adlı doktora tezindeki verilerden de yararlanılarak incelemenin kapsamı genişletilmiştir. Tuva sözlüklerinin de taranması yoluyla, sözlüklerde bulunmayan kelimeler belirlenmiştir. Bu noktada kullanılan sözlükler, Tenişev (1968) tarafından hazırlanan ve Tuva Türkçesinin tamamlanmış en kapsamlı sözlüğü olan 'Tuvinskko-Russkiy Slovar' ile henüz iki cildi yayımlanmış olan, Monguş (2003; 2011) editörlüğündeki 'Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldın Tayılbırlıg Slovarı I' ve 'Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka II/Tıva Dıldın Tayılbırlıg Slovarı II'dir. Sonuç olarak, destanlarda yer alan, ancak bu sözlüklerde tespit edilemeyen sözler, bu incelemenin kapsamını oluşturmaktadır. Aslında destanlarda, ya da halk edebiyatı ürünlerindeki birçok söz, bu sözlüklerde yer alsa da bugün arkaikleşmiş yahut sadece halk edebiyatına özgü kullanımlar olarak kalmıştır. İncelememize başta bu sözleri de dâhil etme düşüncesinde iken, malzemenin genişliği dolayısı ile bir ayrıma gitme ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca, bu destanların her birinin ayrı ayrı incelenmesi neticesinde daha başka sözlerin de ortaya çıkabileceğini eklemek gerekir.

2. Sözlü Anlatılar ve Yazı Dili İlişkisi

Bu incelemenin kaynaklarını oluşturan destanlar ve sözlükler, sözlü gelenek ve yazı dili bakımından iki ayrı daireye ait olsalar da, kendilerine ait yazı diline geçişleri yakın tarihe dayanan Tuvalar açısından bu noktada dikkat çeken bazı hususlar bulunmaktadır. Bu konudaki tespitlerimizi birkaç madde hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

- Sözlüklerdeki birçok madde halk edebiyatı ürünlerinden örneklenmiştir.

- Halk edebiyatına özgü olarak belirtilen kullanımların çağdaş edebiyattan da tanıkları bulunmaktadır.

- Sözlüklerde 'eskimiş' olduğu belirtilen sözlere, sözlü anlatılarda sıkça rastlanmaktadır.

- Sözlüklerde bir sözcüğün farklı varyantları görülebilmektedir. Ağız özelliklerini yansıtan bu unsurlar, birçoğu sözlü anlatılardan tanıklanmış olmakla birlikte, çağdaş edebiyattan da ayrı ayrı tanıklanabilmektedir. Dolayısıyla sözlüklerde yer ediniyor olmaları sebebiyle, bu farklı biçimlerin standart dile dâhil olduğu söylenebilir.

- Anlatılarda, bir metin içerisinde dahi aynı sözcüğün farklı varyantlarını görmek mümkündür. Bu da, anlatıların söz varlığı açısından yalnızca ağız özelliklerine dayalı bir değerlendirme yapmanın yeterli olmayacağı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Bu özellikler, yazı dili ile halk edebiyatı ürünleri arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Aynı doğrultuda, yazı dili belirli bir ağız bölgesi üzerine kurulu olsa da, farklı ağız bölgeleri ile yazı dili arasındaki ilişki de görülmektedir. Sözlüklere bakıldığında, ağız özelliklerinin yansımada halk edebiyatı ürünlerinin önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Yazı dili oluşum sürecinde bu kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasının bu noktada önemi vardır. Buna ek olarak, standartlaşmanın belli bir süreç gerektirmesi dolayısıyla, farklı biçimlerin sözlüklerde bir arada yer aldığı da söylenebilir.

Geleneğin temsilcisi anlatıcılar da üzerinde durulması gereken bir diğer husustur. Sözlü gelenek içerisinde aktarılan ve yaşatılan metinlerde arkaik unsurların bulunması olağan bir durumdur. Nitekim sözlüklerde 'eskimiş' olarak belirtilen sözlere destanlarda sıkça rastlanmaktadır. Yine yukarıda değinilmiş olan, bir metinde sözcüklerin farklı biçimlerinin bulunması da anlatıcı faktörüyle ilgilidir. Destanlarda, yazılı kaynaklarda tespit edilemeyen pek çok Moğolca alıntı da bulunmaktadır. Bu eserlerin söz varlığının Tuva-Moğol dil temaslarının yoğun olduğu dönemleri yansıması, dolayısıyla kimi anlatıcıların Moğolca biliyor olmaları bu durumun sebepleri arasında gösterilmektedir (Tatarintsev, 1970; 2009: 68-69). Bu bakımdan anlatıcılar, bu eserlerin diliyle ilgili

değerlendirmelerde göz önünde bulundurulması gereken önemli unsurlardandır.

Sonuç olarak, söz varlığı temelinde yapılan bu kısa değerlendirme, sözlü anlatılarla yazı dili arasındaki geçişkenlikte birden çok unsurun etkili olduğunu göstermektedir.

3. Sözlüklerde Bulunmayan Sözcükler

İnceleme kapsamına Tuva Türkçesinde yaygın olan sözcüklerin ağız özelliklerine dayalı varyantları ve Tuvaca işlek eklerle türetilen sözler dâhil edilmemiştir. Özellikle +LA-, +LIg gibi eklerle türetilen sözler metinlerde yüksek sıklığa sahiptir. Aşağıda, tespit ettiğimiz sözcüklerin genel bir değerlendirmesi yapılmış, ardından bu sözcükler alfabetik olarak sıralanarak açıklanmıştır.

Tespit edilen sözler arasında Moğolca alıntılar önemli bir yer tutmaktadır. Tuva Türkçesi üzerinde Moğolcanın önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Uzun bir tarihe dayanan iki toplum arasındaki ilişkiler dilde de yansımaları gösterir. Destanların söz varlığı ise bu açıdan karakteristik kimi özellikler sergiler. Tatarintsev (1970), Tuva halk anlatılarının söz varlığındaki bu Moğolca unsurların kaynakları olarak *Lamaizm, Moğol anlatıları* ve *iki dillilik* etkenleri üzerinde durur. Destanlarda, Tuvalar arasında 18. yüzyıldan itibaren Moğollar aracılığıyla etkili olmaya başlayan Lamaizm'e özgü pek çok arkaikleşmiş söz görülür. Bunun yanında, Moğolca bilen anlatıcılar aracılığıyla Tuvacada bulunan sözcüklerin yerine, ya da bu sözcüklerle birlikte ikileme olarak, Moğolca eş anlamlılarının kullanıldığı; kimi zaman özellikle eski kuşak anlatıcılar tarafından, çoğunluğu Moğolca olan, modern dilden farklı, anlaşılması güç unsurların kullanıldığı; bazı ifadelerinse Moğol anlatılarındaki şiirsel ifade kalıplarını çağrıştırdığı, Tuva anlatılarına bu yolla geçmiş olabileceği ifade edilmektedir (Tatarintsev, 1970; 2009: 68-80).

Bu incelemede yer alan Moğolca unsurlar arasında at ve atçılık, savaş ve avcılıkla ilgili eşya, araç-gereç adları ön plana çıkmaktadır. Birer kahramanlık anlatısı olan bu eserlerde adı geçen alanlarla ilgili söz varlığı genel olarak geniş bir yer tutar. Bu Moğolca sözlere örnek olarak, *avıngay* "gem" (< Mo. *amagay/amgay*), *şalbır* "atın başlığına takılan uzun dar kayış veya ip; yular" (< Mo. *çilbugur/tsulbūr*), *ildi ~ üldü* "bir tür kılıç" [< Mo. *ildü(n)*] sözleri gösterilebilir. Bunlara ek olarak, *haybır kara hojuula* "uzun menzilli ok" (*haybır* < Mo. *haymuğur ~ haymur/haymuur*), *oıngun sagaan ok* "kutsal ak ok" (*oıngun* < Mo. *onggun/ongon*) gibi sözler de vardır ki yalnızca bu şekilde kalıplaşmış olarak kullanılırlar. Sözlü anlatıların karakteristik özelliklerinden olan ve 'epitet' (Başgöz, 1998) adı verilen bu unsurlara, destanlarda sıkça rastlanabilen *art bolgan ezer ~ art bolgan aıngaygan-kaıngaygan ezer* "aşıt gibi eyer/çok büyük eyer", *kadıg kara ça* "büyük ve sıkı yay" gibi başka örnekler verilebilir. Destan anlatıcıları, epitet, teşbih, mübalâğa vb. şiir sanatı öğelerini sınırsız bir şekilde kullanmışlar,

anlatımdaki ustalıklarını sergilemede bu öğeleri ana araçlardan birisi olarak görmüşlerdir (Ergun ve Aça, 2005: 9). Tasvirî anlatımın önemli bir yer tuttuğu bu eserlerde, bu tür kalıplar, sıfatlar anlatımın vazgeçilmez unsurlarındandır (Ong, 2011: 56). Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazı sözler, daima belirli sıfatlarla kalıplaşmış olarak kullanılır. Dolayısıyla burada geçen Moğolca unsurların, bu tür kalıplaşmış ifadeler içerisinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Tatarintsev, bu tür ifadelerde yer alan ve Tuva Türkçesinde ayrı olarak kullanımı bulunmayan Moğolca unsurların, Moğol anlatıları aracılığıyla bu metinlere geçmiş olabileceğini ifade eder (1970; 2009: 76).

Moğolca alıntılar arasında hayvanlar ve çeşitli özellikleri ile ilgili sözler de bulunmaktadır: *aramak* "cins, asil at" (< Mo. *argamag*), *eremik* "kısır (kısarak)" (< Mo. *eremeg*), (*üş* "üç") *taylık* "üç yaşındaki deve" (< Mo. *taylag*) vb.

Moğolca unsurlar arasında sayılar da bulunmaktadır: *çırın* ~ *çırañ* "altmış" [< Mo. *cira(n)*], *dörbün* "dört" (< Mo. *dörbe(n)/dörvün*), *nayın* "seksen" [< Mo. *naya(n)*]. Ancak bu sayıların doğrudan sayı sistemine bağlı olmaktan uzak olduğu söylenebilir. *dörbün* "dört", yalnızca *dörbün çük* "dört yön" ifadesi içinde kullanılmıştır. *çırın* ~ *çırañ* "altmış" da, *çıran honuk* "altmış gün" şeklinde, aynı cümle içerisinde *aldan honuk* "altmış gün" ile paralel olarak kullanılmıştır. *çırın* ayrıca, *çırın çıl* "altmış yıl" ifadesinde yine bir zaman ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu kullanımların kalıplaşmış ve üsluba bağlı özellikler olduğu anlaşılmaktadır.

Sözlerin bir bölümü de, Eski Türkçeden beri varlığı izlenebilen ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde de görülen sözlerdir: *adaş* "eş, yoldaş, arkadaş, dost" (Uyg. *adaş*), *çaja-* "yaşamak, ömür sürmek; yaşını doldurmak" (ET *yaşa-*), *çara-* "uygun gelmek, uygun olmak, uygun hâle gelmek" (ET *yara-*), *çat* "yad, yabancı, el" (Uyg. *yad* ~ *yat*), *çelim* "yapıştırıcı" (Uyg. *yilim*, DLT *yelim* ~ *yilim*) vb. Bunların lehçeler arası ödünçleme yoluyla geçtikleri de söylenebilir. Örnek olarak, Tuva Türkçesi sayı sisteminde 'otuz (30)', *ußen* (< *üş* "üç" *on*) iken, metinlerde *odus* (ET *otuz*) "otuz" görülebilmektedir. Yahut, Tuva Türkçesinde, Eski Türkçe kelime içi /d/ sesinin korunmasına karşın, *ayını-* "gelişmek, değişmek, büyümek, vd." (ET *açın* > DLT *açna-* > Çağ. *ayını-*, ED: 62) gibi örnekler, bu sözlerin lehçeler arası ödünçleme olduğunu göstermektedir. Tuva Türkçesinde yaygın kullanıma sahip sözler arasında da bu duruma uygun örnekler görülebilmektedir. Örnek olarak, -d-'li olması beklenen *ezer* "eyer" (DLT *eğer*, Hak. *izer*) gibi -z-'li örneklerin Hakaşça ile (Arıkoğlu 2007: 1163); Eski Türkçe kelime başı y- ~ Tuv. ç- olduğu için, ç-'li olması beklenen *sıldıs* "yıldız" (ET *yultuz* ED: 922) sözcüğünün Yakutça ile (EW: 210; TW: 248) ilgisi kurulabilmektedir.

Tespit ettiğimiz sözcüklere geçmeden önce, bu bölümün düzenlenişine ilgili bazı hususlarda bilgi vermek yararlı olacaktır:

Sözcükler alfabetik olarak sıralanmış, madde başlarının yanında parantez içerisinde sözcüğün yer aldığı eser adının kısaltması ve sayfası gösterilmiştir. Ardından, sözcüklerin anlamı açıklanmış, kaynağı tespit edilebilen ya da açıklama ihtiyacı duyulan sözlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Sözcüklerin anlamları verilirken, Tuvaca yayınlarda bu sözlerle ilgili bir tanıma yer verilmişse, bu bilgiye bağlı kalınmış, gerekli yerlerde açıklamalar yapılmıştır. Moğolca biçimler, 'Moğolca-Türkçe Sözlük' (Çev. Karaağaç, 2003) esas alınarak *Eski Moğolca/Modern Moğolca* şeklinde iki biçimiyle gösterilmiştir. Moğolcadan Tuva Türkçesine geçişlerdeki olağan fonetik, morfolojik özellikler (Tatarintsev, 1976; Rassadin, 1980; Khabtagaeva, 2006; Arıkoğlu, 2012) üzerinde ihtiyaç duyulmadıkça durulmamıştır. Karşılaştırma amacıyla, çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olan sözler için de yalnızca Eski Türkçe ya da sonraki devirlerdeki biçim verilmiştir.

adaş (DBH, 29): Eş, yoldaş, arkadaş, dost. [Uyg., DLT *adaş*; çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde bulunan söz, metinlerde bir kez görülmektedir ve bir hitap olarak kullanılmıştır.]

agdamçış (AH, 102): Hızlı, süratli.

agulza-hörengi (AB, 229): Mal, varlık. [*hörengi* (< Mo. *körüngge(n)* TW: 174), genellikle *et* "mal, varlık, eşya" ile birlikte *et-hörengi* şeklinde ikileme olarak kullanılmakta ve tek başına olduğu gibi bu hâliyle de Tuva sözlüklerinde yer almaktadır. Burada *agulza-hörengi* ikilemesi buna paralel bir kullanım olarak görülmektedir.]

alay: alay uruk (TGS, 56): Atları yakalamak için kullanılan ucu kementli uzun sırık. [Yalnızca *uruk* "sırık" kelimesiyle birlikte kullanımı olan bu sözü Tatarintsev, Tuv. *alajı* "sırık; çadır direği; çadır" ile ilişkilendirir ve aynı sıradan olabileceğini belirtir (ESTY I: 92). Uyg. *alaçu* (EUTS: 10), DLT *alaçu* "alaçık; üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak; keceden yapılan çadır" biçimlerinde olan ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da *alacık, alaççık, alaycık, alançık* (DS I: 178) gibi türevleri bulunan bu kelimeyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. EST I: 130-132; ESTY I: 90-92]

amgı (AB, 6): İlaç konulan kap. [krş. Mo. *manghug/manhag* (< Tib. *sman khug*) "ilaç çantası, ilk yardım çantası", L: 824]

aralçı-: töre aralçı- (TMT, 16; 233) ~ törel aralçı- (TGS, 62): Yeniden doğmak, dirilmek. [Mo. *aralci-/ariljih* "değiştirmek, değiş tokuş etmek, vd." L: 78; Tuv. "akraba, akrabalar" anlamında kullanılan *törel* (< Mo. *törül*), Mo.'da da aynı anlamı taşımakla birlikte, bu kalıplaşmış ifadedeki kullanımı dolayısıyla, sözcüğün Mo. "doğum; (din.) yeniden doğmak, başka bedende yeniden doğmak, insan şeklinde ortaya çıkmak" (L: 1290) anlamıyla ilgili olduğu görülmektedir.]

aramak (TGS, 198): Cins, asil at. [Aynı anlamda DLT, Kıp.T. *arkun*; Çağ. *argamak*; Kaz. Tat. *argamak*, Kır., Kaz., Alt. vd. *argımak*; Mo. *argamag*; (> Rus. *argamak*) (EST I: 171-172; 172; EW: 25)]

avıngay (DBH, 120): Gem. [Mo. *amagay/amgay* L: 57]

aynı-(-vas) (TGS, 302): Gelişmek, değişmek; büyümek; akıllanmak, akli başına gelmek. [DLT *açna-* "değişmek, farklılaşmak" (< ET *açın* "başka"); > Çağ. *aynı-* ED: 62; özellikle *aynı-* biçiminde pek çok çağdaş Türk lehçesinde yaygın olan söz, Türkiye Türkçesi ağızlarında da *aynı-* "büyümek, gelişmek, sağlığı düzelmek" (DS I: 429) anlamıyla görülmektedir. Metinde yalnızca *olumsuz* biçimde kullanılmıştır: aynı-vas]

bürüngü (BKBŞ, 86): Alacakaranlık. [Mo. *bürüngü* L: 243]

çaglaa (paş) (AB, 69), çelgiy (kara paş) (TGS, 300): Sığ kazan, büyük tencere. [*paş* "kazan" sözcüğüyle birlikte ve "sığ, derin olmayan" anlamlarında bir sıfat olarak kullanılan bu sözün, Tuv. ağızlarında *çalgiy* (*paş*) (Sat 1987: 35) varyantı da bulunmaktadır; krş. Mo. *cilagay/jalgay* "düzey, düzlem, seviye; sığ yer, vd." L: 1628. Kelime başı ünsüzü bakımından E. Mo. c- > M. Mo. j- > Tuv. ç- değişimi bilinmektedir (Arıkoğlu 2012: 25). Tuv. biçimler karşılaştırıldığında *çaglaa*'nın ikincil uzunluk sebebiyle daha sonraki bir biçim olduğu söylenebilir. -lg- > -gl- metatezi ise, Tuv. ağızlarında *oglu* > *olgu* "oğlu" (Sat 1987: 42) gibi örneklerde görülebilmektedir.]

çaja- (AB, 6; TGS, 450): Yaşamak, ömür sürmek; yaşını doldurmak. [ET *yaşa-*; Tuv. "yaş almak" anlamında *harla-* (< har+la-; *har* "kar") ve daha çok "yaşlanmak" anlamlarında olmak üzere *nazıla-* ~ *nazıda-* (< Mo. *nasu(n)/nasula-*) kelimeleri kullanılmaktadır.]

çakpak (DBH, 71): Görünüş, çehre.

çamça (ton) (AB, 260): İnce giysi. [Mo. *çamça* "gömlek" L: 263; Tuv. ağız. *çamça* "kısa bir ceket" (Dorju, 2011: 151); Alt. *çamça* "gömlek" MBZ: 11]

çamçivakta- (AH, 92): Hububatı kavurup kuyruk yağıyla karıştırmak. [Tuv. ağız. *çamçivak*, *çaçivak*, *çaşpak* varyantları bulunan sözlerin standart kullanımı olarak *çoçak* gösterilmektedir (Dorju, 2011: 151).]

çara- (TGS, 472; TMT, 217): Uygun gelmek, uygun olmak, uygun hâle gelmek. [ET *yara-* "uymak, yaramak, uygun olmak"]

çašta- (AB, 4): Yaşamak, ömür sürmek; yaşını doldurmak. [ET *yaş* "yaş, ömür" > Tuv. *çaş+ta-*; Kaz. *jasta-* "yaşlanmak" (KTS: 166); diğer açıklamalar için bk. *çaja-* maddesi]

çat (TMT, 208; 212): Yad, yabancı, el. [Uyg. *yad* ~ *yat*, DLT *yât*; Kelime yalnızca *çatka ber-* ve *çatka çaza-* şeklinde kalıplaşmış olarak "(kadın) evlendirmek; vermek" anlamında kullanılmıştır.]

çelim (DBH, 14): Yapıştırıcı, tutkal. [Uyg. *yilim*, DLT *yelim* ~ *yilim*]

çırın (AB, 249), çırañ (TGS, 526): Altmış. [Mo. *cira(n)* L: 1635]

çirtıl- (AH, 41): Açılmak. [Uyg., DLT *yırt-*; Metinde "geçit açılmak, geçit oluşmak" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Aynı bağlamda

metinlerde genellikle *ajittin-* "açılmak" (< *aş-* < ET *aç-* "açmak") kullanılmaktadır.]

çip (TMT, 236): Oyun, hile, tuzak. [Mo. *cib/jiv* "oyun yapma, yalan" L: 1618]

çivirlik (AH, 117), çimirlig (TGS, 120): Kanatlı. [Mo. *cigür* "kanat; kuş, böcek vb. kanadı" L: 1627; > Tuv. *çivir* ~ *çimir*+lig]

çörütçüür: haan çarlundan çörütçüür ujur bar eves (DBH, 101): han buyruğuna karşı gelmek olmaz [krş. Mo. *cöri-/zöröh* "buluşmamamak, karşılaşmamamak; anlaşmamamak, uyuşmamamak; uzlaşmamamak; aykırı olmak, ters ve aksi bir şekilde davranmak, vd." L: 1662. Sözcüğün geçtiği metinde bağlama göre not düşülen anlam (DBH, 232) ve E. Mo. c- (z-) > M. Mo. z- > Tuv. ç- değişimi (Arıkoğlu, 2012: 28) göz önüne alındığında, sözcüğün kökü Mo. biçim ile örtüşmektedir.]

çungu (AB, 110; TMT 14): Koyu kırmızı vernik, boya.

daşkarılbas (AH, 159): Bitmez, bitirilmez, bitip tükenmez. [*daşkarılbas höy mal* kelime grubunun anlamı, metin notlarında "bitip tükenmez çok mal (hayvanlar)" şeklinde açıklanmıştır (AH: 201). Sözcüğün buradaki kullanımında semantik değişimler söz konusudur. *daşkarılbas* [< *daşkar-ıl (edil.)-bas (s.f.)*] sözcüğünün kökü *daş* (< ET *taş* "dış, dışarı" ED 556) Tuva Türkçesinde bulunmazken; *daştı* "dış, dışı", *daştın* "dışarı, dışarıda", *daşkaar* (< ET *taşgaru* ED 563) "dışarı", *daşkaarla-* "dışarı çıkmak" vb. pek çok türemiş ve kalıplaşmış biçimi bulunmaktadır. Ancak, *daş* köküne, *daştıg* [< *daş+tıg*; *kuu daştıg* "dışı gri olan"] şeklinde bir başka metinde daha rastlanmaktadır. +GAR- eki, isimlerden geçişli fiiller yapan ek olarak *aşkar- çemger-* "yemek vermek, yedirmek, beslemek", *a'tkar-* "ata bindirmek; yollamak", *hepker-* "giydirmek" gibi örneklerde görülebileceği gibi Tuva Türkçesinde kullanım alanına sahiptir (GTY: 265-266). Ayrıca krş. ET *taşgar-* "çıkarmak, dışarı çıkarmak, göndermek, yollamak" ED: 562.]

dolagay (TMT, 89): Dağ başı, dağ başları. [Mo. *tolugay/tolgoy* "baş; üst, uç, tepe; tepelik, tümsek, vd." L: 1268]

dörbün (AB, 56): Dört. [Mo. *dörbe(n)/dörvün* L: 426]

dulay (TGS, 498): Ayak hastalığı. [Metinde *budun* [< *but* "ayak"+*un (iye.)*] *dulay çeen* [*çi-* "yemek; yakmak, dalamak"-*gen (s.f.)*] ifadesinde geçen sözün anlamı "ayak hastalığı" olarak verilmiştir; krş. Mo. *tulay 2* "damla hastalığı"]

eldik: eldik çançık (AB, 64): Tütün kesesi.

eremik (AB, 117): Kısır. [Mo. *eremeg* "kısır, meyvasız, vd." L: 513]

haalçı (DBH, 156): Rica, dilek, istek.

hovuluur (TGS, 304): Kutu, sandık. [krş. Mo. *hobdu/hovd* "kutulu; uzun ve dar kutu, çanta; ok kılıfı, sadak" L: 1464; *hobdula-/hovdloh* "kutulamak, kutuya veya kılıfa koymak" L.1464.]

ıdamna- (AB, 106): Yüzük parmağı ile "iye"lere süt, rakı vb. saçmak, serpmek. [Mo. *ıdamda-* "ıdam şerefine yere içki dökmek, yüzük parmağı ile çay, içki, süt vb. içkilerin birkaç damlasını fiskeleyerek serpmek." L 636; < Mo. *ıdam* (< Tib. *yi dam*) "koruyucu Tanrı, özel koruma" L: 636]

ildi (DBH, 99), üldü (TMT, 27): Bir tür kılıç. [Mo. *ildü(n)* "kılıç, hançer, saldırma" L: 645; ESTY II: 362]

kındarlan- (TGS, 438): Kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek, söylenmek.

kulumada- (TGS, 332): Eziyet etmek, ıstırap vermek, acı çektirmek. [krş. Tuv. *kuldamik* ~ *kuldumak* (< *kul* "kul, köle) "kulluk, kölelik; aşağılanma" (ESTY III: 286); *kuldamıkta-* "aşağılamak, hor görmek, hor kullanmak"]

naptıgılza- (AB, 228): Sallanmak, sarsılmak. [krş. Mo. *nabtalca-/navtalzah* "kıpırdamak, çırpınmak, sağa sola sallanmak veya hareket etmek" L: 868]

nayın (AB, 125; 249): Seksen. [Mo. *naya(n)* L: 877]

nöğüçüle- (TMT, 165): Öldürmek. [krş. Mo. *nögçi-* "geçmek, geçip gitmek; ölmek" ve ett. *nögçigül-* L: 925]

nuru- (nurup-buzup) (DBH, 56): Saklanmak, gizlenmek; **nurut- (AB, 104):** Saklamak, gizlemek. [Mo. *nugura-* "öne doğru eğilmek, bükülmek, eğilmek, vd." L: 929-930]

odus (TMT, 189): Otuz. [ET *otuz*]

oḡgun: oḡgun sagaan ok (AB, 221): Kutsal ak ok. [Mo. *oḡgun/ongon* "Şamanizm'e göre, bir eşyada yaşayan ruh, cin, koruyucu ruh; saf, kutsal, mukaddes; vd." L: 959]

öḡmüçlüḡ (BKBS, 55): Uygun. [Mo. *ergümüci/öḡgömj* "yüceltme, teveccüh, lütuf, iyilik; esirgeme, koruma, yardım, vd." L: 519; > Tuv. *öḡmüçü+lüḡ*, ESTY IV: 407]

saygın (AB, 230): İyi, güzel, hoş. [Mo. *sayhan* "hoş(ça), güzel(ce), iyi(ce), vd., L: 1028]

sayra- (BK, 21): Ayrılmak, kopmak. [Sözcüğün içinde geçtiği "*kijiden* (*kiji* "kişi") *töl* (*töl* "döl") *sayıraar*" ifadesi "*çüs* (eklem) *söökten* (*söök* "kemik") *adırlır* (*adırl-* "ayrılmak")" şeklinde açıklanmıştır. Tuva destanlarında *et-söökten adırlır* şeklinde de örnekleri görülen bu ifade "doğurmak" anlamına gelmektedir. *sayra-* fiilinin kullanıldığı ifade de, bu mecazi kullanımlara paraleldir; < Mo. *sayra-* "parçalanmak, ufalanmak, kırılmak; sıyrılmak, soyulmak, yüzülmek, derisi veya kabuğu ayrılmak", L: 1027; krş. > Hak. *sayra-* "(ağaç, kova, fiçi vs.) kuruyup çatlamak" HTS: 429]

sergemçi (TMT, 175): Üstünlük, derece. [krş. Mo. *cergemci/zergemj* "rütbe, sınıf, derece" L: 1617]

şaga (kıdıḡ-şaga) (DBH, 85): Kıyı, kenar, yaka. [Mo. *cah-a/zah* L: 1608]

şalangday (TMT, 212): Keyifsiz, üzgün, müteessir, rahatsız. [krş. Mo. *çalangday/salanday* L: 261]

şalbur (TGS, 494): Atın başlığına takılan uzun dar kayış veya ip; yular. [Mo. *çilbugur/tsulbūr*; > Osm. *çilbır ~ çilbur ~ cilbır*, vd.; Çağ. *çilbur* "yular", Tuna: 19-20]

şapşılga (AB, 19): Ufuk, ufuk çizgisi. [Mo. *çabçilg-a* "kesme, kesiş, kesim, vd." L: 248]

şara (AB, 171; TMT, 54; TGS, 154): Büyük kâse, ağaç kâse. [Mo. *çara* EW: 100]

şirideldig (AB, 207): Zor, güç. [krş. Tuv. *şiriin* "sert, şiddetli" (< Mo. *sirügün~siregün/şirüün* "pürüzlü, düz olmayan; kalın, kaba, çok parçalı; kaba, sert" L: 1115) ve Mo. *sirügüd-/şirüüdeh* "kalınlaşmak, kabalaşmak, kalın, kaba ve pürüzlü olmak; terbiyesizleşmek, sertleşmek, katı ve acımasız olmak" L: 1115; >> *şirideldig* sözcüğünün morfeplerinden -I, Tuva Türkçesinde daha çok soyut isimler yapan bir ek olarak işlektir (GTY: 164): *bodal* "düşünce" (< *boda-* "düşünmek"), *şıdal* "güç" (< *şıda-* "yapabilmek") vb. Metinlerde bu sözlerin +LIg ekli türevleri de yaygındır: *şıdaldıg* "güçlü, kuvvetli", *bodaldıg* "bir düşüncesi, niyeti olan".]

(üş) taylık (AH, 34): Üç yaşındaki deve. [Mo. *taylag* "kısırlaştırılmadan önceki erkek deve, üç-beş yaş arasındaki deve" L: 1188; > Tuv. ağız. *taylak* "iki ya da üç yaşındaki deve" (Dorju, 2011: 118)]

termes (TMT, 183): Yünlü kumaş. [Mo. *term-e/terme(n)* (< Tib. *therma*) "ince yün dokuma, pazen, iç çamaşırı dikilen kumaş, vd." L: 1243-1244]

türümekey (DBH, 25): Zorba, yağmacı, acımasız. [Mo. *türimekey* L: 1319]

udaan-çırgal (TMT, 205): Mutluluk, saadet, baht; uzun süreli saadet. [*udaan* < Mo. *udagan/udaan* "yavaş(ça), ağır ve gevşek olarak; uzun süre" L: 1327; yalnızca *çırgal* "mutluluk, saadet" (< Mo. *cırgal* L: 1636) sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Metinlerde ayrıca bu kullanıma paralel olarak *uzun çırgal* (TMT, 238) ifadesi de bulunmaktadır. Burada "uzun, uzun süre" anlamında Mo. unsurun ikame edildiği anlaşılmaktadır.]

ulaan (BKBS, 151): Kızıl. [Mo. *ulagan/ulān* L: 134]

(er) ürtezinnig (AB, 120): Erkek olan, erkek. [Mo. *ürtesü(n)* "zerre, tane, tohum, vd." L: 1561]

ürüle (TGS, 224): Top, toparlak (şey). [Mo. *rilü ~ örül ~ ürül/öröl* (< Tib. *ril bu*) "küçük top, ufak kurşun, saçma, hap" L: 1014]

Sonuç

Tuva destanlarında kullanılmış olup çağdaş yazı dilinde kullanılmayan pek çok söz bulunmaktadır. Bu çalışmada bu tür sözcüklerden sözlüklerde yer almayanlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Tuva Türkçesinin yazı dili olarak kullanımı yakın bir tarihe dayandığından,

destanlar ve benzeri sözlü gelenek ürünleri ayrı bir önem taşımaktadır. Tuva Türkçesine ait sözlükler, bu eserlere ait söz varlığını da büyük ölçüde yansıtmaktadır. Ağız özelliklerini yansıtan sözler de sözlüklerde yer alabilmektedir. Bu durum, yazı dilinin oluşturulma sürecinde halk edebiyatı ürünleri ve ağızlara dair verilerden de yararlanıldığını göstermektedir. Destanlardan tespit ettiğimiz ve Tuvaca sözlüklerde bulunmayan sözcükler ise, sözlü gelenek içerisinde aktarılan metinlerde varlığını sürdürmüş, ancak arkaikleşmiş unsurlar olarak görülebilir. Bunların önemli bir bölümü de, Moğolca alıntılar ve lehçeler arası ödünçleme yoluyla anlatılarda varlık bulmuş sözcüklerdir.

Tespit edilen sözcükler arasında Moğolca alıntılar geniş bir yer tutmaktadır. Uzun bir tarihe dayanan Tuvalar ile Moğollar arasındaki ilişkilere bağlı olarak Tuva Türkçesinde Moğolca unsurların önemli bir yeri vardır. Destanlarda da bu durumun yansıması görülmekte, yazı dilinde tanımlanamayan pek çok Moğolca unsur bulunmaktadır.

Sözcüklerin bir kısmı da Eski Türkçe yahut daha sonraki devirlerden itibaren izlenebilen ve çağdaş Türk lehçelerinde de görülen sözlerdir. Bunların Tuva Türkçesine diğer lehçeler aracılığı ile geçmiş olması muhtemeldir.

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları:

AB: Alday-Buuçu (Orus-ool, 1993)

AH: Arı-Haan (Orus-ool, 1996)

BKŞ: Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley (Orus-ool, 1995)

DBH: Dalay-Baybıñ Haan (Orus-ool, 1994)

DLT: Dıvânu Lüğâti't-Türk (haz. Ercilasun ve Akkoyunlu 2015)

DS I: Derleme Sözlüğü I (Türk Dil Kurumu, 2009)

ED: An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish (Clauson, 1972)

EST I: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Sevortyan, 1974)

ESTY I, II, III, IV: Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka I, II, III, IV (Tatarintsev 2000; 2002; 2004; 2008)

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 2011)

EW: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen (Räsänen, 1969)

GTY: Grammatika Tuvinskogo Yazıka (İshakov-Palmbah, 1961)

HTS: Hakas Türkçesi Sözlüğü (Gürsoy-Naskali, vd., 2007)

KTS: Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Koç, vd. 2007)

L: Moğolca-Türkçe Sözlük (Lessing, 2003)

MBZ: Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Tyurkskih Yazıkah (Rassadin, 1980)

TGS: Tuvinskie Geroiçeskie Skazaniya (Gatsak vd., 1997)
TMT: Tıva Maadırılıg Tooldar (Orus-ool, 1990)
Tuna: Osmanlıcada Moğolca Kelimeler (Tuna, 1976)
TW: Tuvacanın Sözvarlığı/Tuwinischer Wortschatz (Ölmez, 2007)

Diğer Kısaltmalar:

Alt.: Altay Türkçesi
bk.: Bakınız
Çağ.: Çağatay Türkçesi
edil.: Edilgen
ET: Eski Türkçe
ett.: Ettirgen
Hak.: Hakas Türkçesi
iye.: İyelik
Kaz.: Kazak Türkçesi
Kaz. Tat.: Kazan Tatarcası
Kıp.T.: Kıpçak Türkçesi
Kır.: Kırgız Türkçesi
krş.: Karşılaştırınız
Mo.: Moğolca
Rus.: Rusça
s.f.: Sıfat-fil
Tib.: Tibetçe
Tuv. ağız.: Tuva Türkçesi ağızları
Tuv.: Tuva Türkçesi
Uyg.: Eski Uygur Türkçesi
Y. Uyg.: Yeni Uygur Türkçesi
Yak.: Yakutça

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet (2007). "Destan ve Masal Anlatımı ile Ortamını Belirleyen İnanışlar Nelerdir?". *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı I*, (Ed. Fikret Türkmen-Gürer Gülsevin), İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- ANDERSON, Gregory D. S. ve Harrison K. D. (2003). *Tuvan Dictionary*. München: LINCOM Europa.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2002). "Tuva'nın XX. Asır Siyasi Tarihi". (Ed. Hasan Celal Güzel. ve diğerleri), *Türkler*, C. 20., s. 173-179, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007). "Tuva Türkçesi2. (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2012). "Tuva Türkçesinde Moğolcadan Alınan Unsurların Ses Bilgisi Açısından Durumu". *Dil Araştırmaları*, S. 11, s. 17-36.

- ARIKOĞLU, Ekrem ve BORBAANAY, Buyan (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem ve KUULAR, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan (1998). "Dede Korkut Destanında Epitetler". (Çev.: Nebi Özdemir), *Millî Folklor*. 5/37, s. 23-35.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DARIMA, O. K. Ç. (Hızl.) (1971). *Mañnaynı Tooldarı*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- DARIMA, O. K. Ç. (Hızl.) (1972). *Demir-Şilgi A'ttıg Tevene-Möge, Tıva Tooldar*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- DARIMA, O. K. Ç. (Hızl.) (1980). *Baazanaynı Tooldarı*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- DORJU, M. D. (2011). *Tıva Dıldın Dialekt Slovarı (Dialektologıçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka)*. Kızıl: Tıvanın Gumanitarlıg Şinçilelder İnstitutu.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat (2015). *Kâşgarlı Mahmud, Dıvânu Lügâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGUN, Metin ve AÇA, Mehmet (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları I*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ERGUN, Metin ve AÇA, Mehmet (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GABAİN, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GATSAK, V. M. (Ed.) (1997). *Pamyatniki Folkloru Narodov Sibiri i Dal'nego Voctoka, Tuvinskie Geroıçeskie Skazaniya*. Novosibirsk: Nauka.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine ve Duranlı, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İSHAKOV, F. G. ve PAL'MBAH A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka - Fonetika i Morfologiya*. Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- KHABTAGAEVA, Bayarma (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- KOÇ, Kenan, vd. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KOÇOĞLU, Vildan (2008). "Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri". *Turkish Studies*. 3/7, s. 442-456.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- MONGUŞ, D. A. (Ed.) (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka I/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı I*. Novosibirsk: Nauka.
- MONGUŞ, D. A. (Ed.) (2011). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka II/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı II*. Novosibirsk: Nauka.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- NECİP NECİPOVIÇ, Emir (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ONG, Walter J. (2010). *Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojileşmesi*. (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- ORUS-OOL, S. M. (Ed.) (1990). *Tıva Maadırlıg Tooldar I*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- ORUS-OOL, S. M. (Ed.) (1993). *Alday Buuçu, Tıva Ulustıñ Maadırlıg Tooldarı II*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- ORUS-OOL, S. M. (Ed.) (1994). *Dalay-Baybıñ Haan, Baazañayınıñ Maadırlıg Tooldarı*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- ORUS-OOL, S. M. (Ed.) (1995). *Boktu-Kiriş, Bora Şeeley*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- ORUS-OOL, S. M. (Ed.) (1996). *Arı-Haan, Tıva Ulustıñ Maadırlıg Tooldarı V*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- ORUS-OOL, S. M. (2001). *Tuvinskie Geroičeskie Skazaniya (Tekstologiya, Poetika, Stil)*. Moskva.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007). *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözcüğü Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- ÖZBEK, Emin Erdem (2016). *Tuva Destanlarının Söz Varlığı*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- PALMBAH, A. A. (Ed.) (1955). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki.
- RASSADİN, V. İ. (1980). *Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Tyurkskih Yazıkah*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- SARIG-OOL, S. A. (Ed.) (1947). *Tıva Ulustıñ Tooldarı*. Kızıl: Tıva Oblastıñ Nom Ündürer Çeri.
- SAT, Ş. Ç. (1987). *Tıva Dialektologiya*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimoloģeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obshetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na glasniye)*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- SOMUNCUOĞLU, Anar (2002). "Tuva Cumhuriyeti". (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğeri), *Türkler*, C. 20, s. 160-172, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- TATARİNTSEV, B. İ. (1970). "O nekotornih gruppah Mogolizmov v yazıke Tuvinskogo folklorı (na materiale skazok i geroičeskih skazaniy)". *Uçeniye Zapiski*, XIV, s. 174-188. [Tatarintsev, B. İ. (2009). *İzbrannie Nauçnie Trudnı*. Kızıl, 68-82.]

- TATARİNTSEV, B. İ. (1976). *Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na Tuvinskuyu leksiku*. Kızıl: Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- TATARİNTSEV, B. İ. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka I*. Novosibirsk: Nauka.
- TATARİNTSEV, B. İ. (2002). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka II*. Novosibirsk: Nauka.
- TATARİNTSEV, B. İ. (2004). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka III*. Novosibirsk: Nauka.
- TATARİNTSEV, B. İ. (2008). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka IV*. Novosibirsk: Nauka.
- TEKİN, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TENİŞEV, E. R. (1968). *Tuvinskko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- TOPARLI, R., VURAL, H., KARAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası*. XVIII, s. 281-314.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VASİLYEV, Yuriy (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü* (Çev.: Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.